

Honorata Ruchała

Rola środowiska rodzinnego, przedszkolnego i szkolnego w rozwoju dziecka okresie średniego i późnego dzieciństwa

Środowisko pełni niezwykle istotną i fundamentalną rolę w kształtowaniu procesu rozwoju dziecka na każdym etapie jego życia. Już od momentu narodzin, każdy czynnik płynący z otoczenia, z którym dziecko ma kontakt, ma wpływ na jego rozwój na wielu poziomach. Początkowe oddziaływania mają charakter opiekuńczo-wychowawczy, podczas których zaspakajane są potrzeby dziecka. Pierwszym środowiskiem wychowawczym dziecka jest rodzina. Na kolejnych etapach dziecko zdobywa kompetencje i umiejętności pozwalające na adaptację w danych środowiskach (Liberska i Suwalska-Barancewicz, 2020). Proces, w którym dzieci nabywają i poznają poglądy, wartości oraz zachowania społecznie w danej grupie akceptowalne nazywany jest socjalizacją (Schaffer i Kipp, 2015).

Wszystkie dzieci nabywają umiejętności i rozwijają się w toku dwóch socjalizacji: pierwotnej oraz wtórnej. Socjalizacja pierwotna to rozwijanie się i uczenie w środowisku rodzinnym. Natomiast socjalizacja wtórna to wszelkie pozarodzinne środowiska np. przedszkole, szkoła. Zatem kierunki rozwoju, jak i jego efekty wynikają z ciągłej interakcji między jednostką, a jej otoczeniem (Brzezińska, 2005).

Teoria systemów ekologicznych Uriego Bronfenbrennera (1979; 2005) podobnie zakłada, że jednostka przynależy do kilku systemów środowiskowych, które oddziałują na siebie i wspólnie wpływają na rozwój jednostki. Autor koncepcji wyróżnia pięć struktur, które mają wpływ na rozwój dziecka. Ekologiczny model środowiska dzieli się na:

- mikrosystem – to bezpośrednie i najbliższe dla dziecka środowisko;
- mezosystem – to wzajemna interakcja między najbliższymi środowiskami dziecka np. dom-przedszkole, rówieśnicy-nauczyciele;
- egzosystem – to społeczne systemy, których dzieci bezpośrednio nie doświadczają, jednak mają wpływ na ich rozwój i zachowania np. zmianowana praca rodziców, zmiany kadrowe nauczycieli;
- makrosystem – to szeroko rozumiana struktura, w której znajdują się wyżej wymienione systemy. Są to ideologie, przekonania, a także wartości wpływające na rozwój dzieci, które obowiązują w danej kulturze;
- chronosystem – to założenie, które obrazuje perspektywę czasową. Rozwój jednostki, a także pozostałych systemów ekologicznych jest uzależniony od czasu i związanym z tym kierunkiem rozwoju (Schaffer i Kipp, 2015).

Wyżej wymienione struktury obrazują, że wpływ na dziecko nie ma tylko i wyłącznie najbliższe otoczenie, w którym przebywa na co dzień, ale również całe społeczeństwo, ideologie, decyzje i relacje osób znajdujących się w danej kulturze (op. cit.).

Jednym ze środowisk z mikrosystemu jest rodzina. To najwcześniejsza, podstawowa i naturalna struktura oddziałująca na rozwój dziecka i proces kształtowania się jego osobowości oraz tożsamości.

Na przełomie lat 40. i 50. XX wieku badacze skupiali uwagę na jednokierunkowych modelach relacji: matka – dziecko lub ojciec – dziecko, które miały wpływ na rozwój i zachowanie dzieci. Natomiast rodzinę należy pojmować w ujęciu systemowym, czyli jako całość wyodrębniająca poszczególne jednostki, ale również oddziałująca na siebie (Schaffer i Kipp, 2015).

Cyrkularność wpływów to jedna z zasad teorii systemowej. W odniesieniu do rodziny przedstawia, że jednostki są wzajemnie zależne od siebie i warunkują postępowanie wobec innych. Zachowanie dziecka, które determinowane jest różnorodnymi czynnikami, jednocześnie wpływa na zachowanie rodziców, które przekłada się na relacje między nimi. Ponadto, relacje między matką a ojcem mają wpływ na charakter działań i postaw podejmowanych wobec ich dziecka (Schaffer, 2012).

Gary Peterson i Kevin Bush (2015) wyróżniają sześć podstawowych socjalizujących zachowań rodzicielskich i ich wpływu na rozwój dzieci. Pierwszym z nich jest okazywanie ciepła oraz wsparcia, a także opiekuńczości i troskliwości. Dziecko doświadcza bliskości przez niewerbalne gesty takie jak dotyk czy przytulanie. Ponadto rodzice okazują akceptację, chwałę, motywują oraz tworzą atmosferę budującą poczucie bezpieczeństwa i pozytywną więź emocjonalną. Te działania kształtują prawidłowe relacje interpersonalne u dziecka. Wpływają na rozwijanie empatii, umiejętności komunikacyjnych czy współpracy w grupie, a także umiejętność radzenia sobie w sytuacjach trudnych. Ponadto minimalizują ryzyko wystąpienia zaburzeń lękowych, depresyjnych, czy trudności z zachowaniem (op. cit.).

Drugim rodzajem zachowań jest tzw. monitoring rodzicielski, który przejawia się wzmożoną uwagą rodziców na takich aspektach jak miejsce i czas pobytu dziecka po zakończonych zajęciach, spotkaniach z rówieśnikami bądź miejsc, w których przebywać nie powinno. Rodzice jasno stawiają zasady co do czasu przeznaczanego na spotkania poza domem. Głównym celem rodziców jest zapobieganie podejmowania przez dzieci ryzykownych zachowań i konfliktów z rówieśnikami. Z jednej strony wpływa to na bezpieczeństwo dziecka i kształtuje nawyki. Z drugiej zaś obserwować można nacisk na kontrolę, zamiast na nauczanie

i kształtowanie samodzielności oraz odpowiedzialności, co powodować może ograniczenia w tym obszarze. Ponadto osłabione może zostać poczucie autonomii i prywatności (op. cit.).

Kolejnym przykładem zachowań rodzicielskich jest przyznawanie psychologicznej autonomii. Rodzice nie stosują przesadnej kontroli ani ograniczeń. Ich działanie skupia się na wspieraniu u dziecka samodzielności, odpowiedzialności oraz stwarzają warunki do poczucia dziecka swojej indywidualności w rodzinie. Wzmacniają u dziecka komunikację, poczucie własnej wartości i wiary w siebie (op. cit.). Natomiast przeciwnym rodzajem zachowań jest nachalna kontrola psychologiczna, która przejawia się nadmiernym nadzorem i nieposzanowaniem autonomii dziecka. Skutki takich oddziaływań wiążą się z przyszłymi zaburzeniami internalizacyjnymi jak np. wycofanie, zburzenia lękowe, zaniżona samoocena, a także niezależnością emocjonalną od rodziców.

Argumentowanie własnego stanowiska jest przejawem otwartości ze strony rodziców. Dzieci starają się zrozumieć decyzję rodziców, jednocześnie negocjując swoje stanowisko. Dzięki temu przyswajają, dlaczego pewne zasady są społecznie akceptowane, zachowania właściwie lub nie, a przede wszystkim jak ich postępowanie może wpływać na innych. To skłania ich do zmiany zachowań i postępowania (op. cit.).

Ostatnim rodzajem zachowań według Gary Petersona i Kevin Busha jest tzw. rodzicielstwo każące. Wobec dzieci stosowane są werbalne i niewerbalne sposoby wywierania wpływu jak np. wykorzystanie dominacji i siły, agresję słowną, fizyczną oraz psychiczną. Działania te mają na celu zmienić zachowanie i postępowanie u dzieci. Wpływa to na zaniżoną samoocenę oraz niskie poczucie wiary w siebie i w swoje możliwości. Ponadto dzieci narażone są na podejmowanie ryzykownych zachowań w przyszłości m.in. wzmożoną agresję, dewiacje i uzależnienia (op. cit.).

Zachowania rodziców mają ogromne znaczenie w procesie rozwoju dzieci. Zapewnione odpowiednie warunki do harmonijnego rozwoju, sprzyjają dzieciom w sprostowaniu kolejnych zadań rozwojowych (Jankowiak, 2015). Wyżej wymienione rodzaje zachowań mieszczą się w dwóch wymiarach wychowania: akceptacji-responsywności oraz wymagań-kontroli. Jednak rodzice wobec różnych sytuacji stosują naprzemiennie lub łączą ze sobą cechy tych wymiarów. W literaturze przedmiotu wyróżnia się cztery style wychowania, które również mają wpływ na rozwój dzieci. Zostały przedstawione w tabeli nr 1:

Tabela 1. Wpływ stylów wychowania na rozwój dzieci

Styl wychowania	Charakterystyka	Wpływ na rozwój dzieci
Autorytatywny	Stanowczość, uprzejmość, kontrolująco-elastyczny, akceptacja, poszanowanie autonomii dziecka	Wysokie kompetencje społeczne, poziom rozwoju poznawczego, prawidłowe warunki do harmonijnego rozwoju, wysoka samoocena, sukcesy szkolne
Autorytarny	Stanowczość, brak uprzejmości, sztywne zasady i wymagania, surowe rozwiązania, przymus	Średnie kompetencje społeczne, ograniczenia poznawcze, trudności w nabywaniu umiejętności szkolnych
Permisywny	Pobłażliwość, uprzejmość, akceptacja, brak kontroli i mały poziom wymagań	Niskie kompetencje społeczne, ograniczone możliwości poznawcze, niskie osiągnięcia szkolne i samoocena, brak wiary we własne wiadomości
Zaniedbujący	Brak zaangażowania, zasad i wymagań, obojętność na potrzeby dzieci	Niski poziom kompetencji społecznych i osiągnięć szkolnych, ryzyko zachowań agresywnych i destrukcyjnych

Źródło: opracowanie własne na podstawie: Collins i Steinberg, 2006; Schaffer i Kipp, 2015.

Właściwe socjalizujące zachowania rodzicielskie, postawy rodzicielskie (Plopa, 2005) oraz style przywiązania (Bowlby, 2007) mają pozytywny wpływ na proces rozwoju dzieci. Niezaspakajanie potrzeb dzieci i odrzucanie autonomii powodować może nieprawidłowości w rozwoju zarówno fizycznym, emocjonalnym, społecznym, jak i poznawczym (Matysiak-Błaszczyk i inni, 2020).

Wyżej omówione czynniki wpływające na rozwój dziecka dotyczą kierunku działań skierowanych wobec dzieci. W strukturze rodziny nie tylko rodzice mają bezpośredni wpływ na rozwój dzieci. Warunkują je także czynniki zewnętrzne takie jak status społeczno-ekonomiczny, warunki bytowe, miejsce zamieszkania czy modele rodziny (Brzezińska, 2005).

Kolejnym aspektem oddziałującym na rozwój dziecka jest rodzeństwo oraz posiadanie roli – starszego bądź młodszego brata lub siostry. Wpływ rodzeństwa jest dynamiczny i wielopłaszczyznowy. Związane jest to zarówno z pozytywnymi, jak i potencjalnie trudnymi relacjami między rodzeństwem, które wspólnie kształtują swoje doświadczenia i umiejętności. Negatywną sytuacją może być rywalizacja, która wprowadza atmosferę urazy, złości i zazdrości. Jeżeli pierworodne dziecko nie nawiązało przed narodzinami brata/siostry prawidłowych relacji z rodzicami, może okazać się, że później zostanie odrzucone i niezauważane, a uwaga skupi się tylko na najmłodszym. Wymagania wobec dziecka okażą się zbyt wygórowane, a w konsekwencji pojawią się nieprawidłowości w funkcjonowaniu emocjonalno-społecznym (Schaffer i Kipp, 2015).

Mimo to posiadanie rodzeństwa ma również niezwykle pozytywny wpływ. Dzieci, które wspólnie się wychowują, mają okazję do wcześniejszej interakcji i rozwijania kompetencji społecznych np. współpraca, komunikacja, umiejętność rozwiązywania konfliktów czy podejmowania decyzji. Ponadto w sferze emocjonalnej istotne między rodzeństwem może być wsparcie, którym siebie obdarowują, a także wyrażanie i identyfikowanie uczuć. Rodzeństwo zapewnia także wielowymiarowy charakter rozwoju, gdyż różnice indywidualne między dziećmi mogą tworzyć okazję do poznawania świata i reagowania w różny sposób. Kolejny przykład może objawiać się zarówno w negatywny, jak i pozytywny sposób. Starsze dziecko w oczach młodszego może być uważane za wzór do naśladowania. Jeżeli wzorce są prawidłowe, to oddziałuje to stymulująco na rozwój malucha, natomiast jeśli te wzorce odbiegają od zachowań akceptowalnych społecznie i prowadzą do nieprawidłowości, okazać się może, że rozwój dziecka będzie przebiegał nieharmonijnie.

Wpływ rodzeństwa jest indywidualny i złożony, a relacje rodzeństwa ewoluują wraz z upływem czasu. Ważne jest, aby rodzice tworzyli środowisko, które będzie sprzyjać pozytywnym interakcjom między dziećmi i stwarzać przestrzeń do wszechstronnego rozwoju (Jankowiak, 2015).

Oddziaływania środowiska rodzinnego wpływają na rozwój dziecka w każdym obszarze. Dziecko od najmłodszych lat poznaje otaczający go świat i przechodzi proces socjalizacji. Rówieśnicy, a także instytucje takie jak szkoła czy przedszkole również nadają kierunek rozwoju dziecka, kształtują jego osobowość, wpływają na zdolności poznawcze, emocjonalne oraz społeczne (Schaffer, 2012).

Instytucje edukacyjne wspierają rodziców w procesie wychowania. Głównym aspektem tych działań jest zapewnienie wielopłaszczyznowego rozwoju poprzez realizację specyficznych zadań (Perkowska-Klejman i Górka-Strzałkowska, 2016).

Nauczyciele, wychowawcy bądź specjaliści pracujący z dziećmi są nie tylko źródłem wiedzy, ale także przewodnikami w nabywaniu nowych umiejętności i kompetencji. Ich rola ma ogromne znaczenie w rozwoju i kształtowaniu dzieci. Prócz wartości poznawczych i merytorycznego przygotowania dzieci, pedagodzy stanowią filar w rozwoju społecznym i emocjonalnym. Działania nauczyciela mogą mieć charakter stymulujący lub hamujący rozwój dzieci. Zależy to od wielu czynników np.: kompetencje nauczycielskie (Gulczyńska i inni, 2020), specjalistyczna wiedza, kompetencje społeczne i komunikacyjne, empatia, zaangażowanie, osobowość czy umiejętność podążania za dziećmi. Prawidłowe postawy i podejście nauczyciela oddziałują na poczucie własnej wartości, samoocenę dzieci, a przede wszystkim działają stymulująco na motywację do podejmowania działań zarówno w obszarze

poznawczym, jak i społecznym, co odzwierciedla się również w sferze emocjonalnej (Białecka-Pikul i inni, 2020).

W środowisku szkolnym i przedszkolnym ważnymi w rozwoju dzieci są również rówieśnicy, jednak należy zwrócić uwagę, że interakcje dzieci młodszych ze starszymi i odwrotnie również mogą przynosić korzyści. W relacjach zawieranych między dziećmi w głównej mierze rozwijają się kompetencje społeczne. Interakcje rówieśnicze uczą dzieci jak nawiązywać relacje, współpracować z innymi i rozwiązywać konflikty. Poprzez rozmowy, gry i inne formy interakcji dzieci rozwijają umiejętności komunikacji, zarówno werbalnej, jak i niewerbalnej. Ponadto dzieci uczą się empatii i zrozumienia innych. To pomaga im w budowaniu zdrowych i wspierających relacji.

Relacje rówieśnicze wpływają nie tylko na rozwój kompetencji społecznych, ale również na sferę poznawczą. Wspólne zabawy, współpraca, eksperymentowanie i rozwiązywanie problemów z rówieśnikami mogą wpływać na nabywanie nowych informacji i zdolności, rozwijać myślenie krytyczne oraz umiejętności rozwiązywania problemów.

Między rówieśnikami może ujawniać się rywalizacja, która podobnie jak między rodzeństwem może przynieść pozytywne, jak i negatywne skutki (Schaffer i Kipp, 2015). Dzieci uczą się, jak radzić sobie z wyzwaniami i dążyć do osiągnięcia celów, jednak w pewnych sytuacjach może pojawić się wrogość czy zazdrość.

Pozytywne reakcje rówieśników i uznanie w grupie mogą wpływać na wzrost poczucia własnej wartości i pewności siebie. Jednak w społeczności przedszkolnej czy szkolnej, każdy posiada jakiś status w grupie, ponadto odgrywa określoną rolę np. lidera, ofiary, tyrana czy stratega. Część ról działa u dzieci wzmacniająco i motywująco, niestety są też takie role, które nadają etykietę dziecku i nie stwarzają sfery poczucia bezpieczeństwa (op. cit.).

Dzieci, które otrzymują status w grupie jako popularne, są pozytywnie nastawione do otaczającej ich rzeczywistości. Z łatwością nawiązują nowe kontakty, budują prawidłowe relacje i potrafią współpracować. Dzieci popularne określane są jako dobrzy przywódcy. Nie wykazują zachowań agresywnych (Schaffer, 2012). Przeciwną grupą są dzieci odrzucone, które mają tendencję do zachowań destrukcyjnych i społecznie nieakceptowanych. Podejmują próby nawiązania kontaktów z innymi, są nadmiernie aktywni i gadatliwi. Jednak mimo to pozostają indywidualistami i nie potrafią działać w grupie. Mają trudności z akceptacją panujących zasad w danym zespole, nie adaptują się, tylko narzucają własne zdanie. Cechuje ich często egoizm i brak wyrozumiałości dla innych (Appelt, 2005). Trzecią grupą statusu socjometrycznego w grupie rówieśniczej są dzieci lekceważone. Wykazują one wzmoczoną nieśmiałość. Nie nawiązują i nie podtrzymują kontaktów interpersonalnych, są wycofani. Nie przejawiają

zachowań agresywnych ani antyspołecznych. Charakteryzuje ich brak stanowczości (Schaffer, 2012). Ostatnimi dwoma grupami są dzieci kontrowersyjne i przeciętne. Są to dzieci otrzymujące zarówno pozytywne, jak i negatywne oceny w swojej grupie rówieśniczej.

Przeprowadzone badania (Rubin i inni, 2008) wskazują, że status w grupie rówieśniczej przekłada się na przyszłe umiejętności przystosowawcze. Na podstawie ocen i opinii dzieci można przypuszczać, jak będzie przebiegać proces ich rozwoju. W późniejszych latach dzieci popularne są bardziej towarzyskie i przejawiają wyższe zdolności poznawcze. Dzieci lekceważone – wbrew przypuszczeniom – nie mają trudności z nawiązywaniem i podtrzymywaniem kontaktów, choć w porównaniu z popularnymi są mniej towarzyskie. Najwięcej nieprawidłowości obserwuje się u dzieci odrzuconych – zarówno z powodu swoich agresywnych zachowań, jak i skrajnego zahamowania. Te dzieci należą do grupy ryzyka, u których mogą w późniejszym okresie wystąpić zaburzenia eksternalizacyjne lub internalizacyjne. Należy zwrócić jednak uwagę, że wszystkie wymienione wyżej przykłady są tylko przypuszczeniami, gdyż istnieje wiele czynników, które wpływają na rozwój dziecka i z upływem czasu doświadczają ono różnych przeżyć, które oddziałują i wyznaczają kierunek rozwoju (Schaffer, 2012).

Podobnie jak w środowisku rodzinnym wyróżnia się różne inne czynniki, które mają wpływ na proces rozwoju. Są nimi np. wsparcie materialne, oferta zajęć dodatkowych, dostosowania do potrzeb i możliwości dzieci, stosowanie różnorodnych metod i form pracy, nauczanie w małych grupach, systemy motywacji czy atrakcyjność zajęć (Schaffer i Kipp, 2015).

Proces rozwoju dziecka przebiega w toku zawierania kontaktów interpersonalnych i oddziaływań środowiskowych. Pierwsze relacje nawiązywane są w rodzinie, a następnie dzieci przechodzą do świata zewnętrznego, jakim są place zabaw czy instytucje takie jak przedszkola, czy szkoły. Należy zwrócić uwagę, że zależności między wpływem środowisk nie są od siebie niezależne. Osobowość rodziców wpływa na wybór stosowanych przez nich technik wychowawczych. Zachowania te kształtują osobowość dziecka, która jest istotna w nawiązywaniu późniejszych relacji poza środowiskiem domowym. W późniejszym czasie rówieśnicy oddziałują na dziecko, które swoje emocje i zachowania przenosi do domu (Schaffer, 2012). Podsumowując, należy podkreślić, że środowisko rodzinne, jak i szkoła czy przedszkole odgrywają istotną rolę w rozwoju dzieci.

Bibliografia

- Appelt, K. (2005). Wiek szkolny. Jak rozpoznać potencjał dziecka? W A. I. Brzezińska, *Psychologiczne portrety człowieka* (str. 297). Gdańsk: GWP.
- Brzezińska, A. I. (2005). Jak przebiega rozwój człowieka? W A. I. Brzezińska, *Psychologiczne portrety człowieka. Praktyczna psychologia rozwojowa*. (strony 21-39). Gdańsk: Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne.
- Bowlby, J. (2007). *Przywiązanie. Przeł. Magdalena Polaszewska-Nicke*. Warszawa : Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Bronfenbrenner, U. (1979). *The ecology of human development*. Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press.
- Bronfenbrenner, U. (2005). *Making human beings human*. Cambridge: Sage.
- Collins, W. A. i Steinberg, L. (2006). Adolescent development in interpersonal context. W W. Damon i R. M. Lerner, *Handbook of child psychology* (strony 1003-1067). New York: Wiley.
- Gulczyńska, A., Rybińska, A. i Segiet, W. (2020). Współdziałanie rodziców i nauczycieli. W: H. Krauze-Sikorska i M. Klichowski, *Pedagogika dziecka. Podręcznik akademicki*. (strony 343-367). Poznań: Wydawnictwo Naukowe UAM.
- Jankowiak, B. (2015). Konflikt między rodzicami jako czynnik ryzyka nieprzystosowania dzieci i młodzieży. *Studia Edukacyjne*, 165-178.
- Matysiak-Błaszczak, A., Błasiak, A., Ratajczak, Ł., Ściupider-Młodkowska, M., Zychowicz, M., Gałtarek, I. i Jankowiak, B. (2020). Relacje z dzieckiem z rodzicami. W H. Krauze-Sikorska i M. Klichowski, *Pedagogika dziecka. Podręcznik akademicki*. (strony 287-313). Poznań: Wydawnictwo naukowe UAM.
- Perkowska-Klejman, A. i Górka-Strzałkowska, A. (2016). Szkoła jako instytucja, system społeczny i organizacja. W A. Minczanowska, A. Szafrńska-Gajdzica i M. Szymański, *Szkoła Wspólnota dążeń?* Toruń: Adam Marszałek.
- Peterson, G. W. i Bush, K. R. (2015). Families and Adolescent Development. W T. P. Gullotta, R. W. Plant i M. A. Evans, *Handbook of Adolescent Behavioral Problems: Evidence-Based Approaches to Prevention and Treatment* (strony 45–69). New York: Springer Science+Business Media.
- Plopa, M. (2005). *Psychologia rodziny. Teoria i badania*. . Kraków: Oficyna Wydawnicza "Impuls".
- Rubin, K. H., Bukowski, W. M. i Parker, J. G. (2008). Peer Interactions, Relationships, and Groups. W W. Damon i R. M. Lerner, *Child and Adolescent Development*. New York.
- Schaffer, D. R. i Kipp, K. (2015). *Psychologia rozwoju. Od dziczki do dorosłości. Przeł. Martyna Wojtaś*. Gdańsk: Harmonia Universalis.
- Schaffer, H. R. (2012). *Psychologia dziecka. Przeł. Aleksander Wojciechowski*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.